

مفهوم‌شناسی ادراک و ارتباط بصری با رویکرد به روان‌شناسی گشتالت و ساختارشناسی فرمی عناصر تزئینی با عناصر نوشتاری در قرآن مذهب قاجاری به شماره ثبت ۳۰۸۹ محفوظ در کتابخانه مرکزی تبریز

فرنوش شمیلی و فاطمه غفوری فر

چکیده:

هنرهای صناعی در دوره قاجار واجد مؤلفه‌های متمایز از دوره‌های پیشین خود هستند که یکی از این هنرها، هنر کتاب‌آرایی است؛ نسخ‌خطی و چاپی گوناگونی در این عصر مصور شده که نسخ قرآنی از وجوه متمایزتری برخوردار هستند. هنرمندان این عصر به‌صورت ویژه عناصر تزئینی و نوشتاری در کتاب مقدس را سازماندهی کرده‌اند که ارتباط بصری منحصر به فردی بین ساختار فرمی عناصر مذکور می‌توان ادراک کرد؛ لذا نسخه مذهب قرآنی ۳۰۸۹ قاجاری کتابخانه مرکزی تبریز را می‌توان یکی از نمونه‌های برجسته در حوزه ارتباطات و ادراکات بصری دانست که از این خصیصه به‌خوبی بهره برده است. از این رو پژوهش حاضر با هدف معرفی نسخه ۳۰۸۹ قاجاری کتابخانه مذکور، ضمن ساختار شناسانه فرمی بین عناصر نام‌برده، به تشریح مفهوم‌شناسی، ارتباط و ادراکات بصری حاصل از روابط بین عناصر ذکر شده می‌پردازد. بدین سبب سؤالات اساسی از این قرار است: عناصر تزئینی-نوشتاری در قرآن مذهب ۳۰۸۹ با چه ساختار فرمی سازماندهی شده است؟ چه ارتباط بصری بین عناصر مذکور قابل ادراک است و واجد چه نوع کیفیت بصری است؟ روش توصیفی-تحلیلی برای پژوهش حاضر منتخب شد که به‌صورت میدانی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای اطلاعات تصویری و نظری گردآوری شد. برآیند پژوهش نشان داد: در بخش‌های سرلوح، سرسوره، نشان آیات عناصر تزئینی همچون نقوش اسلیمی، ختایی و هندسی با ترکیب‌بندی‌هایی مجزا و عنصر نوشتاری نسخ و توقیع آراسته شده‌اند که ارتباطات بصری فشرده‌ای به‌صورت قانون عنصر متصل، سرنوشت مشترک، تقارن و شباهت و تداوم بین عناصر نوشتاری و تزئینی قابل مشاهده است.

کلیدواژه‌ها

هنر کتاب‌آرایی؛ تاریخ عصر قاجار؛ فرهنگ قرآن‌آرایی؛ ادراک بصری؛ عناصر تزئینی و نوشتاری؛ قرآن مذهب ۳۰۸۹؛ کتابخانه مرکزی تبریز.

مفهوم‌شناسی ادراک و ارتباط بصری با رویکرد
به روان‌شناسی گشتالت و ساختارشناسی فرمی
عناصر تزئینی با عناصر نوشتاری در قرآن مذهب
قاجاری به شماره ثبت ۳۰۸۹ محفوظ در کتابخانه
مرکزی تبریز

فروش شمیلی^۱ فاطمه غفوری فر^۲

مقدمه:

هنر عصر قاجار یکی از دوره‌های شاخص و بسیار تأثیرگذار در حوزه تاریخ هنر و فرهنگ به‌شمار می‌رود که هنرهای تجسمی و تصویری بسیاری از آن دوره باقی‌مانده است. هنرهای تجسمی و تصویری در عصر مذکور فقط منوط به تابلوهای دیواری، قاب‌عکس‌ها، قلمدان‌ها و غیره نبوده بلکه در هنر کتاب‌آرایی و قرآن‌آرایی بسیار برجسته خودنمایی کرده است. لذا فرهنگ قرآن‌آرایی در این دوره نسبت به ادوار پیشین خود مختصری متمایز بوده زیرا در آرایه‌های بصری به‌کاررفته در قرآن اعم از سرلوح، سرسوره، نشان آیات تنوع توأم با ویژگی‌های ممتازتر و مشخص‌تری قابل‌مشاهده است که نه‌تنها در آرایه‌ها، تزئینات و نوشتارها این امر محسوس است، بلکه ارتباطات بصری بین عناصر به‌صورتی مجزا و متفاوت‌تر سازماندهی شده قابل‌ادراک است. از این رو با توجه به اینکه تبریز یکی از شهرهای مهم در عصر قاجار بوده است حوزه مطالعاتی پژوهش حاضر را این مرکز قرار داده و نمونه بصری مطالعاتی خود را از آرشیو نسخ‌قرآنی کتابخانه مرکزی تبریز استخراج کرده‌ایم. افزون‌براین پژوهشگران قصد دارند از دریچه ادراک بصری-دیداری گشتالت، برای واکاوی و تشریح آرایه‌های موجود در نسخه‌های مذهب قاجاری اقدام کنند. لذا مطالعات صورت‌گرفته ضمن بررسی تاریخ هنر و فرهنگ عصر قاجار، روی نسخه‌ای انجام می‌شود که به‌شماره ثبت ۳۰۸۹ معروف است. این نسخه به‌عنوان نمونه مطالعاتی موردتشریح و واکاوی قرار خواهد گرفت.

۱. استادیار و عضو هیئت‌علمی
دانشگاه هنر اسلامی تبریز؛ نویسنده
مسئول

fshamili@tabriziau.

ac.ir.

۲. کارشناس ارشد هنر اسلامی-نگارگری،

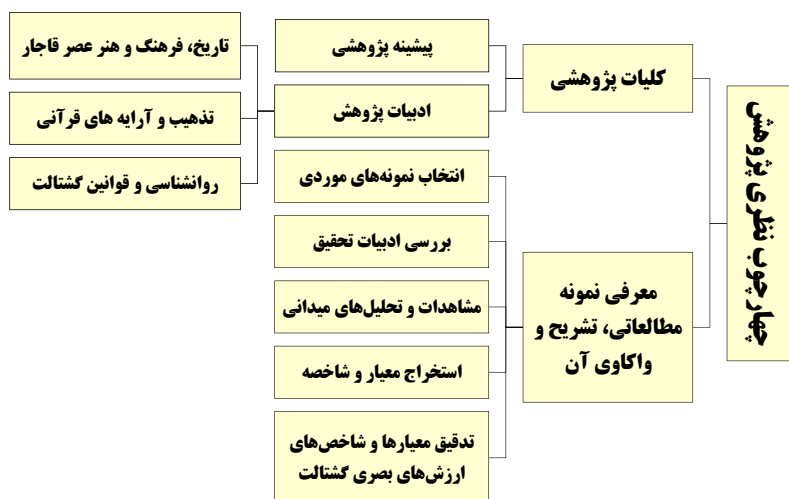
دانشگاه هنر اسلامی تبریز؛

fghafuorifar@gmail.

com.

بنابراین تحقیق حاضر درصدد است، ضمن معرفی تاریخ و فرهنگ هنر کتاب‌آرایی (قرآن‌آرایی) عصر قاجار به شناسایی نسخهٔ قرآنی مذهب قاجاری کتابخانه مرکزی تبریز به شماره ثبت ۳۰۸۹ بپردازد و عناصر تزئینی-نوشتاری سازماندهی‌شده در آن را از لحاظ ساختار فرمی بررسی کرده و ارتباطات بصری حاکم بین عناصر مذکور را مورد مطالعه قرار دهد. لذا فرایند ادراک بصری در این اثر هنری قاجاری، با رویکرد به قوانین علمی در ادراک دیداری گشتالت به روش توصیفی-تحلیلی تشریح و تبیین خواهد شد. مطالعات به صورت میدانی، کتابخانه‌ای و اسنادی انجام شده است. اهداف پژوهش در پی پاسخ به این سؤالات است: ۱- عناصر تزئینی-نوشتاری در قرآن مذهب ۳۰۸۹ با چه ساختار فرمی سازماندهی شده است؟ چه نوع ارتباط بصری بین عناصر مذکور قابل ادراک است و واجد چه نوع کیفیت بصری می‌باشد؟ تا چه میزان از قوانین ادراک دیداری گشتالت در قرآن‌آرایی عصر قاجار بهره برده شده است؟ نمودار شماره ۱ به چارچوب مطالعاتی و روند پژوهش‌ها پیش‌رو می‌پردازد.

نمودار شماره ۱- چارچوب نظری پژوهش (منبع: نگارندگان)

پیشینهٔ پژوهش

با توجه به حوزهٔ مطالعاتی پیش‌رو، در زمینه ادراک دیداری و مفهوم‌شناسی از این دیدگاه در آثار قرآن‌آرایی به‌ویژه آثار تذهیب‌های قرآنی عصر قاجار کتابخانه مرکزی تبریز پیشینه‌ای یافت نشد. اما آنچه که در این پژوهش مدنظر است، ضمن بررسی ساختارشناسانهٔ عناصر تزئینی-نوشتاری و ارتباطات بین عناصر مذکور، رویکرد مطالعهٔ حاضر فرهنگ هنر عصر قاجار و همچنین ادراک دیداری از منظر قوانین گشتالت است که پژوهش حاضر را وادار به تفحص

کرده است. برخی از منابع که در راستای تاریخ عصر قاجار و فرهنگ هنری و کتاب‌آرایی این عصر و قوانین ادراک دیداری گشتالت مطالعه شده‌اند، به شرح ذیل است:

«معرفی سه نمونه تذهیب قرآنی (قرن سیزدهم قمری) موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک نمونه دیگر» (۱۳۹۵)، از مقالاتی است که توسط کریمی به بررسی کیفیت تذهیب‌های قاجاری پرداخته شده است. «مطالعه و بررسی نسخه‌های خطی قرآن به کتابت بانوان دوره قاجار» (۱۳۹۱) توسط دادور و پنجه‌باشی به تحریر درآمده است که نتایج تحقیقات ایشان نشان داد: نتیجه بررسی نشان می‌دهد که به‌رغم کمبود منابع مکتوب درباره زنان دربار قاجار، نقش آن‌ها در فعالیت‌های اجتماعی به‌ویژه مذهبی و هنری محدود نبوده است و در کتابت قرآن کریم و خوشنویسی با توانمندی شایسته آثار نفیسی برجای گذاشته‌اند. اتحاد محکم و دیگران نویسندگان مقاله «کاربرد قوانین ادراک دیداری گشتالت در طراحی گرافیک بیلبوردهای تبلیغاتی / نمونه موردی: بیلبوردهای تجاری تهران در سال ۱۳۹۴» (۱۳۹۶) هستند، در حوزه هنرهای تجسمی به بررسی ادراک بصری و ارتباطات ماندگار و تأثیرگذار بر ذهن مخاطبان اشاره دارد. «نقش معمار در ایجاد شهرهای سالم و شهرهای شاد با رعایت اصول گشتالت»، از غفاری و همکاران (۱۳۹۴)، «گشتالت در طراحی پلان باغ ایرانی»، از غلامی رستم و همکاران (۱۳۹۳)، «کاربرد نظریه گشتالت در هنر و طراحی»، از رضازاده (۱۳۸۷) کار شده و در حوزه ادبیات، مقاله‌ای تحت عنوان، «بررسی غزل‌های حافظ از منظر روان‌شناسی گشتالت»، از مظفری و همکاران (۱۳۹۵) به‌رشته تحریر درآمده است. در پژوهش دیگری تحت عنوان «تذهیب نسخه قصص‌الانبیا با نگاهی به نسخ عصر قاجار موزه کتابت تبریز» به نویسندگی دونلو در سال ۱۳۹۲ به بررسی نمونه‌هایی از نسخ خطی، قرآنی و مذهبی عصر قاجار نگهداری شده در موزه قرآن و کتابت تبریز پرداخته شده است.

ادبیات پژوهش

مطالعه تاریخ و فرهنگ هنری عصر قاجار

در سده‌های ۱۲ و ۱۳ قمری دولت‌های مختلفی بعد از انقراض صفویان با خاتمه‌دادن به هرج‌ومرج داخلی فروپاشی اقتدار مرکزی در ایران شکل می‌گیرد. در این دوره دولت‌های محلی به مرور به قدرت رسیدند که می‌توان به دولت‌های افشاریه، زندیه و قاجاری اشاره کرد. در ابتدای این دوره بیشترین تلاش برای بازپس‌گیری سرزمین‌های اشغالی و کشورگشایی گذشت. اما جریان هنری همچنان با تأثیرپذیری از روند فرنگی‌سازی و حفظ ارزش‌های سنتی در هنر ایران ادامه داشت. در دوره قاجار که دوران نسبتاً طولانی‌تری تاریخی را به خود اختصاص داده است، در ابتدا نوعی گرایش سنتی همراه با بزرگ‌نمایی ارزش‌های باستانی دیده می‌شود. هنر این دوره برخوردار از سنت انتقالی میراث هنری صفویه از طریق زندیه

است. از این رو هنر عصر مذکور را بیش تر به عنوان زند و قاجار می‌شناسند. اما به‌طور کلی جریان‌های هنری در دوره قاجاریه با گرایش‌های متعددی به‌وجود آمد که همان‌طور که اشاره شد ابتدای آن به‌عنوان هنر زند و قاجار شناخته شده است. این گرایش هنری همچنان با حفظ و نگهداری میراث هنری صفویه و زندیه است که به‌مرور به زوال می‌گراید و شامل نقاشی‌های دیواری، تک‌نسخه‌ها، هنر کتاب‌آرایی و قرآن‌آرایی، نقاشی‌های لاک‌روغنی و پشت‌شیشه و نقش‌برجسته‌های سنگی و ساخت بناها و کاخ‌های متعدد است (تسلیمی و دیگران، ۱۳۹۱، ص ۱۰۲-۱۰۳). از این رو، تحولات فرهنگی و اجتماعی، عصر قاجار را می‌توان یکی از مهم‌ترین ادوار فرهنگی-هنری، تاریخی-صنعتی^۱ ایران دانست. بنابراین بررسی هنر قرآن‌آرایی در این عصر حوزه مطالعاتی پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد.

تزئینات و کتاب‌آرایی عصر قاجار

تزئین و آرایش کتاب، از نگارگری و تذهیب گرفته تا جلدسازی، از جمله هنرهای مورد توجه هنرمندان در طول دوره اسلامی بوده است. تزئین یکی از مهم‌ترین خصوصیات هنر ایران در دوران اسلامی است و اساسی‌ترین جنبه در آن میان توجه به «نور و رنگ» است. اما با وجودی که از میانه دوره قاجار، گسترش نسخه‌های چاپ سنگی، هنر کتاب‌آرایی را به مسیر دیگری کشاند، تا پیش از این زمان، نسخه‌های گوناگون در دربارهای قاجاری و تحت حمایت شاهان، استنساخ و تذهیب شد. صنعت چاپ، از بهای کتاب به‌شکلی قابل توجه کاست؛ از این رو، کتاب‌آرایی هنرمندانه، پرهزینه و تجملاتی، رفته‌رفته جای خود را به صفحه‌آرایی‌های تجاری، ارزان‌تر و در دسترس داد. همچنین ضروریات و امکانات چاپ، بر شیوه صفحه‌بندی، آرایه‌ها و دیگر ارکان کتاب‌آرایی سنتی اثر گذاشت. در ابتدا تولیدات چاپی، از بسیاری قالب‌های سنتی پیروی می‌کرد، به تدریج، سبک و روالی مستقل و متفاوت را ایجاد کرد و حتی در مواردی، بر سبک کتاب‌آرایی سنتی اثر گذاشت. برخی معتقدند شیوه فرنگی‌سازی به‌حدی رواج یافت که حتی هنر کتاب‌آرایی «در دوره قاجار اعتبار خود را از دست داد» (آژند، ۱۳۸۹، ص ۷۹۸). یکی از ویژگی‌های برجسته کتاب‌آرایی قاجار، ساختار تاج‌های صفحات افتتاح است که با چند تفاوت کوچک، از نمونه‌های صفویه فاصله می‌گیرد. این تاج کشیده، گاهی در چند ردیف و چند طبقه اجرا می‌شد. تاج‌های نسخه‌های قاجاری، کم‌پهن‌تر و کشیده‌تر از تاج‌های صفویه است. کشیدگی تا اندازه‌ای است که گاه نیمی از درازای صفحه را می‌پوشاند. آرایه‌بندی‌ها و رنگ‌آمیزی‌های مستقل طبقات تاج، تفکیک بصری بخش‌های آن را بیشتر می‌نمایاند. با وجود تفاوت‌های ظاهری آرایه‌ها، اسلیمی‌هایی با چرخش‌های کامل و در خود پیچیده و شاخه‌های ختایی، مزین به گل‌های پنبه‌ای و شاه‌عباسی، مهم‌ترین نقوش به‌کار رفته در تاج

۱. مهم‌ترین اتفاق صنعتی و فرهنگی این دوران، ورود صنعت چاپ به ایران بود که نسخ‌خطی و کتاب‌آرایی سنتی را رونق انداخت. این صنعت توانست با چاپ و نشر آثار مربوط به ادبیات عامه، به شکوفایی و رونق این شاخه ادبی بیفزاید. از منظر فرهنگ عامه نیز این دوران دارای جاذبه خاصی است زیرا جامعه عصر قاجار آشکار بین دو قطب سنت و تجددسردان بود. از این رو، ادبیات عامیانه این دوره زبان‌گویای جامعه‌ای است که از نظر فرهنگی در حال‌گذار است (مسعودزاده و اردکانی، ۱۳۹۳).

است. سرلوح‌سازی قاجار، دیگر ویژگی‌های کتاب‌آرایی عصر قاجار است. هنرمند، آرایه‌ها و رنگ‌بندی کتیبه را هماهنگ با تاج برگزیده است تا پیوستگی دو بخش را حفظ کند. از دیگر خصایص تذهیب این دوره تکرار نیم‌ترنج‌های جانبی در نسخه‌های قاجاری کمتر از دوره‌های پیشین است. تنوع در تزئینات تاج‌آرایی نسخه‌ها گوناگون‌تر است. اغلب یک‌سوم و بیشتر به تاج‌آرایی در صفحه اختصاص پیدا می‌کند. در نسخه‌های مُذهب پرآذین قاجاری، فضاهای خالی از تزئین، کمتر دیده می‌شود؛ حتی در مواردی که تاج‌ها تا امتداد نیافته، حد فاصل این دو، طرح‌اندازی شده است. هنرمند برای اینکه تفکیک فضای دو بخش (تاج و بخش میانی تاج و کمند) را بهتر نشان دهد، در بیشتر نمونه‌ها، از رنگ‌ها متضاد برای زمینه‌های این دو قسمت استفاده کرده است؛ همچنین به کارگیری آرایه‌های متفاوت برای این دو بخش سبب می‌شود، این دو قسمت، مجزا و مستقل از یکدیگر به نظر برسند (کشمیری، ۱۳۹۶). از دیگر ویژگی‌های تذهیب‌های این دوره اجرای تزئینات مابین تاج و کمند است و گاه مشابه نیم‌تاج‌های پرآذین مشاهده می‌شود. تعدد در کتیبه‌ها به صورت کم‌پهنا، کتیبه‌سازی چندسطری، کاهش فضاهای نوشتاری نسبت به فضاهای تزئینی، کتیبه‌های دوتایی و کم‌پهنا از دیگر وجوه مشترک بین کتاب‌آرایی و قرآن‌آرایی عصر قاجار است. از خصوصیات دیگر تذهیب‌های قرآنی عصر قاجار که اغلب در سرلوح‌ها قابل‌مشاهده است، رعایت‌نکردن تقارن در سرلوح و ادامه‌یافتن آن تا حد نهایی بالای کادر و منتهی‌شدن آن به کمند است که در نهایت موجب تغییر در ارتفاع صفحه‌آرایی سرلوح می‌باشد. به بیان دیگر، کادر نهایی جدول در صفحه سمت راست که شامل سرلوح است با صفحه مقابل آن که فاقد سرلوح است از لحاظ ارتفاع متفاوت باشد. لازم به ذکر است قرینه‌سازی به‌طور کلی در این دوره از میان نرفته است بلکه شاهد حضور قرینه‌سازی در صفحات متن قرآن‌ها هستیم، اما به‌طور کلی شیوه‌های متعادل‌سازی در این عصر کمتر مشاهده می‌شود (رهنورد، ۱۳۸۶). از دیگر روش‌های متعادل‌سازی، به کارگیری رنگ طلا در سرلوح‌ها است. صفحات میانی نسخ اغلب به صورت ساده و فقط با یک سرسوره و یک نشان تزئین و جدول‌کشی طلا آذین شده‌اند. گاهی آغاز جزء با یک سرلوح کتیبه‌دار ساده و جدول‌کشی آراسته شده است (غفوری فر و شمیلی، ۱۳۹۶). در تذهیب‌های قرآنی این دوره استفاده از رنگ طلا به صورت افراطی است (وزیری، ۱۳۶۴، ص ۳۲). لذا آنچه که در تذهیب‌های قرآنی عصر قاجار قابل‌مشاهده است، مُذهب‌شدن سطح گسترده‌ای از صفحه به خصوص در صفحات آغازین و افتتاح می‌باشد. به اعتقاد برخی از محققان تذهیب دوره قاجار خصوصاً مکتب شیراز به مکتب گل شُهره دارد، زیرا نقوش ختایی بیشتر از نقوش اسلیمی مورد استفاده قرار گرفته است (غفوری فر و شمیلی، ۱۳۹۶). مجموعه تصاویر ۱ الی ۴ نمونه‌هایی از تذهیب قرآن‌های دوره قاجاری است که خصایص و مؤلفه‌های آن‌ها پیش‌تر ذکر شده است.

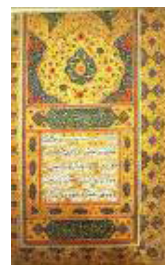
تصویر ۲: ایران، متن قرآن قرن ۱۱ق. و تذهیب‌ها
اواخر قرن ۱۳ق.، ابعاد: ۱۳/۳×۸/۵، دارای ۲۳ سطر
متن، کاغذ مطبق اروپائی شیرین‌رنگ، خط: نسخ
و رقاع.

تصویر ۱: مکتب شیراز، ۱۱۹۷ق.، ابعاد:
۱۱،۲×۷،۲، کاغذ مطبق اروپائی سفیدرنگ،
دارای ۲۳ سطر متن، خط: نسخ و رقاع، کاتب:
حاج محسن کاتب شیرازی.

تصویر ۴: مکتب اصفهان، اواخر قرن ۱۱ق.، ابعاد: ۲۰/۸×۱۲/۲، کاغذ نرم ماشینی
اروایی زرافشان شیرین‌رنگ، خط: نسخ و رقاع، کاتبان: محمد ابراهیم المذهب،
عبدالحسین محمد حسینی، ۱۵ سطر در هر صفحه، دارای نشان آیات و نشان‌های
تزیینی و سرسوره در کل قرآن.

تصویر ۳: مکتب
شیراز، ۱۲۰۲ق.،
ابعاد: ۲۹×۱۸/۶،
کاغذ مطبق اروپائی،
دارای ۱۴ سطر متن،
خط: نسخ و رقاع،
کاتبان: محسن
شیرازی و اسدالله،
دارای متن ترجمه.

مجموعه تصاویر شماره ۱-۴: نمونه‌های از خصایص گوناگون قرآن‌آرایی عصر قاجار
در مکاتب مختلف عصر مذکور محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی (جیمز، ۱۳۸۱)

تذهیب^۱، واژگان و آرایه‌های قرآنی

از نوشته‌های بازمانده تاریخی در رساله‌ها و تذکره‌نامه‌های نویسندگان گذشتگان درباره آثار زندگی هنروران به‌خصوص هنر تذهیب به‌عنوان گونه‌ای از کاربرد هنری در ردیف صنایع و ظرایف دوران پی می‌بریم. واژه هنر تذهیب در لغتنامه دهخدا، به معنی «زراندود کردن» است و در لغتنامه عمید «طلاکاری و یا زراندود کردن»^۲ معنا شده و هنر نقش‌ونگار و زینت‌بخشیدن به نسخ خطی تلقی می‌شود که از طلا بهره می‌گیرند (عمید، ۱۳۷۵، ص ۴۲۲). در واقع تذهیب از دَهَب به معنای «زر و طلاست». زرنگاری واژه‌ای است در تذهیب به معنای «منقش شده با زر»، جامه و عمارتی که نقش‌های زر در آن به کار برده شده باشد. اما در واژه لغوی تذهیب مقصود به کار بردن رنگ است (کشمیری، ۱۳۹۶، ص ۷). در تذهیب‌های نسخ خطی، حتماً با طلا و ورق طلا برای تزئینات کتاب‌آرایی-قرآن‌آرایی استفاده می‌شد (صدر، ۱۳۸۸، ص ۱۷۳). تذهیب در واقع نوعی آرایش صفحات نسخ خطی است که با نقش‌مایه انتزاعی در هنر ایرانی-اسلامی پدیدار شده که به این‌گونه آرایش‌ات «تزئین» می‌گویند (پاکباز، ۱۳۸۶، ص ۱۶۴). به گفته کلیم همدانی:

از پی تذهیب او خورشید را حل کرده‌اند
تا ز سرلوحش بسازند آفتاب بی‌زوال (کلیم، ۴۵)

حسن خطش بس که کامل شد، سپهر از کان صبح
بهر تذهیبش زر کامل عیار آورده است (کلیم، ۱۰۹)

سید یوسف حسین، نویسنده فارسی‌زبان سده سیزدهم قمری در هند، تذهیب را مجموعه‌ای از طرح‌اندازی و رنگ‌گذاری و طلائندازی معرفی می‌کند:

مذهب باش و کن تذهیب الواح	به ترتیبش که باشد روح او راح
نخستین نقش را تحریر بندی	پس آنگه، رنگ‌ها برحا پسندی
به طرحی کان خوش آید کن منقش	به رنگ دل‌پیش ساز دلکش
زهی صباغی صانع ^۳ کز گل و سنگ	برآرد رنگ‌ها هر یک دگر رنگ
دگر زرنیخ و جز آمیزش رنگ	دگر تعریف سحق و شست از سنگ... ^۴

۱. واژه تذهیب از لغت عربی «دَهَب» یعنی طلا مشتق شده است. خطوط درهم و پیچیده گیاهی که با طلا ترسیم می‌شوند.

۲. در واژه تذهیب که به اصطلاح زراندود نیز گفته می‌شود، اگر به غیر از آب طلا و رنگ مشکی، از رنگ‌های دیگری مثل لاجورد، شنگرف، زعفران، زنگار و سیلو و غیره در زمینه زر استفاده کنند، به آن «ترصیح» گفته می‌شود (کارگر و ساریخانی، ۱۳۹۰، ص ۵۸).

تذهیب مانند دیگر هنرها، از سلسله واژگان و اصطلاحاتی برخوردار است (تاکستانی، ۱۳۹۲، ص ۲۷). در کتاب قانون‌الصور در بیان شماری از این واژگان آمده است:

چنین کرد استادم راهنمایی	که هست اسلیمی و دیگر ختایی
زابر و داغ اگر آگاه باشی	چو نیلوفر فرنگی خواه باشی
مکن از بند رومی هم فراموش	کنی چون اسم هر یک جای در گوش

از طرفی آرایه‌های قرآنی قالب‌هایی هستند که بر اساس ساختار هندسی و کاربردشان با

یکدیگر مجزا هستند. برخی قالب‌ها دایره‌ای مانند شمسه یا طرح نشان‌ها و نشان آیات؛ برخی مثلثی شکل‌اند مانند لچک‌ها یا ترنج‌ها و نیم‌تاج‌ها، برخی چهارگوش هستند همانند حاشیه‌ها، کتیبه‌های آیات و سرسوره‌ها، سرلوح‌ها و تاج‌های محصور در کتیبه. شرح برخی از آرایه‌های قرآنی در نمودار شماره ۲ قابل‌ملاحظه است.

نمودار شماره ۲: مطالعه آرایه‌های رایج در قرآن آرایه (غفوری فر، ۱۳۹۵)

گشتالت و قوانین بصری

واژه گشتالت اولین بار در علم روانشناسی مطرح شده و توسط گروهی از روانشناسان آلمانی در سال ۱۹۲۰ برای شناخت و توصیف چگونگی درک اطلاعات بصری توسط انسان‌ها و فرایندهای مربوط به آن ایجاد شد. در آستانه قرن بیستم، ماکس ورتهایمر آلمانی با الهام از آموزه‌های فلسفی و روانشناسی

پیشینیان، تئوری جدیدی را مطرح کرد که بعدها به نام «گشتالت»، به مفهوم «یک کلیت وحدت یافته»، معروف شد (محمدزاده، ۱۳۹۵). کپس، نویسنده کتاب زبان تصویر، معتقد است که گشتالت کلیتی است مادی، روانی یا نهادی، دارای مختصاتی که اجزای آن به طور منفرد، فاقد چنان مختصاتی هستند (رضازاده، ۱۳۸۷، ص ۳۲). از این رو، این کلیت را با عنوان قانون پرگنانز شناسانده‌اند که با مجموعه قوانینی اعم از: اصل روابط شکل و زمینه، اصل مشابهت، اصل مجاورت، اصل تداوم، اصل تقارن، اصل عنصر متصل، اصل سرنوشت مشترک سازماندهی شده است. همه این اصول تحت نفوذ اصل پرگنانس قرار دارند که هسته مرکزی نظریه ادراکی گشتالت را تشکیل می‌دهد (محمدزاده، ۱۳۹۶).

ادراک و ارتباط بصری

نظریات مکتب گشتالت در مورد ادراک توسط ماکس ورتایمر^۱، ولفگانگ کهلر^۲ و کورت کوفکا^۳ مطرح شد. این مکتب در برابر هر نظامی که درباره تداعی عناصر بالاخص در قلمرو ادراک، نظری دارد، قرار گرفته است. ورتایمر با آزمایش‌های خود، حرکت آشکار پدیده «فای» را توصیف کرد که حرکت در کل پدیده است و نه در اجزای انتزاعی به وجود آورنده آن. لذا مهم‌ترین عامل ادراک حرکت همان تنظیم فواصل زمانی حرکت‌های بینایی است (ایروانی، ۱۳۹۰ و شمیلی، ۱۳۹۴).

بنابراین براساس اصل هم‌شکلی ذهنی مغزی، تجارب ذهنی باید به صورت ساده و همسان ایجاد شوند. گشتالت‌گرایان روابط بین میدان‌های نیرویی مغز و تجارب شناختی را با قانون پرگنانس (پرگنانز) توصیف می‌کنند؛ این قانون هسته اصلی روان‌شناسی گشتالت را تشکیل می‌دهد. اطلاعات حسی ممکن است پراکنده و ناقص باشد، ولی زمانی که این اطلاعات با میدان‌های نیرویی مغز برخورد کند، تجربه شناختی منتج از آن سازمان یافته و کامل می‌شود. بنابراین قانون پرگنانس، قانون ممتاز ساختن یا کمال‌پذیری ماهیت وجود است. این قانون حاکی از آن است که کیفیت سازمان روانی، همیشه متناسب با امکانات وجودیش است. زیرا فعالیت میدان‌های مغز همیشه تحت تأثیر شرایط موجود به ساده‌ترین و همسان‌ترین وجه توزیع می‌شوند. تجارب شناختی ما تا حد امکان در شرایط موجود، سازمان یافته، همسان و منظم است و در هر لحظه از زمان گویای طرح‌های فعالیت مغز است (شاپوریان، ۱۳۸۶، ص ۸۷).

تبادل و توازن بصری، کنتراست، تضاد، تقارن، تأکید و وحدت از جمله کیفیت‌های بصری هستند که مغز انسان ارتباط بصری بین آن‌ها را از طریق چشم به طور ناخودآگاه در هنگام مشاهده اشیا و طبیعت پیرامون خود دریافت و ادراک می‌کند.

1. Max Werthimer
2. Wolfgang Koehler
3. Kurt Koffka

معرفی نسخه قرآنی مذهب به شماره ثبت ۳۰۸۹ کتابخانه مرکزی تبریز
قرآن با شماره ثبت ۳۰۸۹ یکی از نسخه‌های با ارزش و نفیس از عصر قاجاری محفوظ در

کتابخانه مرکزی تبریز است. این نسخه گرانبها نمونه مطالعاتی منتخب این پژوهش قرار گرفته است زیرا مطابق با حوزه مطالعاتی مقاله حاضر است و عناصر و نشانه تصویری به خوبی گواه بر تاریخ قاجاری این نسخه دارد.

تصویر شماره ۵ نمونه‌ای از آرایه‌های موجود در قرآن ۳۰۸۹ عصر قاجاری کتابخانه مرکزی تبریز را نشان می‌دهد. در ادامه به تشریح نقوش تزئینی و بصری سرلوح و دیگر آرایه‌های زینتی پرداخته خواهد شد و ارتباطات بصری و سازماندهی عناصر تزئینی و نوشتاری و ادراکات حاصل از آن مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت.

(الف)

(د)

(ج)

(ب)

مجموعه تصاویر شماره ۵: قرآن، شماره ثبت ۳۰۸۹، تذهیب قرآن، عصر قاجار، ابعاد: ۱۸×۱۳ سانتی‌متر، نوع جلد: چرمی ضربی سوخته، کاغذ: ابریشمی، رنگ‌های اصلی: طلا، لاجورد و سنگرف، خط: نسخ، موضوع: قرآن، جزء اول، تعداد سطور، متغیر بین ۱۴-۱۷، کاتب: نامعلوم، واقف: محمدنخجوانی، کد ثبت: ۳۰۸۹، آرایه‌های قرآنی: سرلوح مزدوج، نشان آیات (خمس، عشر، سجده، حزب)، سرسوره، محل نگهداری: آرشیو کتابخانه مرکزی تبریز (یاچم، ۱۳۹۵).

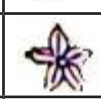

عناصر تزئینی در آرایه‌های قرآن مذهب مطالعاتی

تزئینات و عناصر بصری-زینتی یکی از مهم‌ترین عناصر تجسمی در زیباسازی پیکره‌های هر عنصر کاربردی است که جلوه‌نمایی ویژه‌ای در جذب مخاطبان داشته و ارتباط بصری فوق‌العاده‌ای بین عناصر پیرامون خود برقرار می‌سازد. عناصر تزئینی با عنوان تذهیب در آراستن قرآن یکی از مرسوم‌ترین شیوه‌های آرایش قرآن‌ها از ابتدای قرون اولیه تا به امروز است که ارتباط بصری منحصر به فردی بین عناصر نوشتاری و چشم قاریان و مخاطبان و خوانندگان این کتاب مقدس برقرار ساخته است. در واقع هنرمندان نسخه‌های دینی و مذهبی

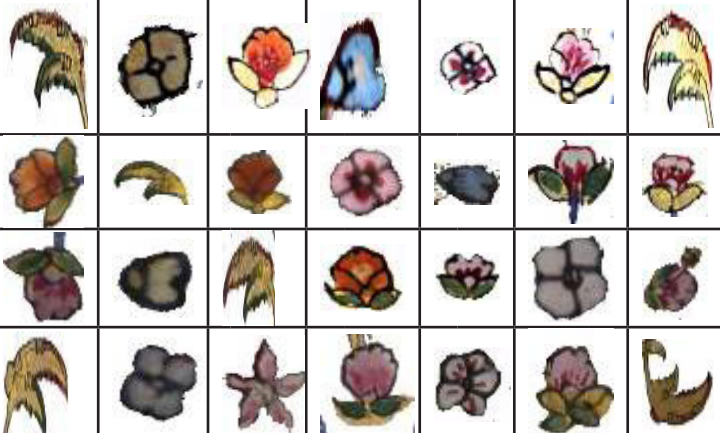
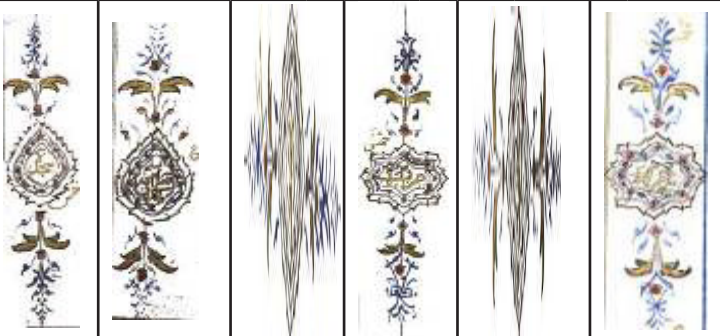

کاملاً با رعایت یک سری نکات علمی و بصری توانسته‌اند ارتباط متعادلی بین نقوش و ترکیب‌بندی و دیگر تزئینات از جمله رنگ‌ها ابعاد و چیدمان‌های عناصر ظریف‌تر برقرار سازند. این ارتباط متعادل و متوازن بین تمامی عناصر در قرآن‌آرایی عصر قاجار و نسخه‌ی مطالعاتی به‌خوبی قابل‌مشاهده است که در ادامه به بحث و بررسی بیشتر در این باب پرداخته خواهد شد. جدول شماره ۱ به مطالعه نقوش به‌کار رفته در بخش‌های گوناگون قرآن مذهب ۳۰۸۹ قاجاری کتابخانه مرکزی تبریز می‌پردازد.

جدول شماره ۱: مطالعه فرم‌شناسی عناصر تزئینی-بصری در کل قرآن مذهب مطالعاتی عصر قاجار (منبع: نگارندگان)

مجموعه عناصر بصری-تزئینی قرآن مذهب قاجاری ۳۰۸۹							نوع نقوش تزئینی	آراییه مطالعاتی	شماره ردیف
							ختایی	سراوج	۱
									
									
									
								اسلیمی و انتزاعی	۲
									
									
									

		ختایی	سرسوره	۱
		اسلمی		۲
		ختایی	نشان آیات	۱
		فرمشناسی و کاربرد نشان آیات		نشان آیات
نشان آیات: حزب، جزء، سجده، صلوات، نصف جزء،		نوع خطا		
				

مفهوم‌شناسی ادراک بصری قرآن مذهب مطالعاتی

بیشتر دانش ما درباره کنش و واکنش و تأثیر ادراک انسانی در معانی بصری نتیجه تحقیقات و آزمایشات است، روان‌شناسی گشتالت بر این مبناست که برای شناخت هر دستگاه یا شیء یا واقعه‌ای ابتدا باید اجزای تشکیل‌دهنده آن را تشخیص داد و این اجزا را می‌توان جدا از یکدیگر و به‌صورت منفرد بررسی کرد. مشاهده می‌شود که با تغییر یکی از آن اجزا، کل دستگاه نیز دچار تغییر و دگرگونی می‌شود. یک پدیده بصری، نمونه بسیار خوبی از آن نوع دستگاه است. زیرا با پیدایش هر اثر خوب بصری یک کل متعادل و متوازن به‌وجود می‌آید که نتیجه ترکیب بسیار بغرنج و پیچیده اجزای مختلف است. یک اثر بصری را می‌توان از زوایای مختلف تحلیل کرد، ولی بهترین شیوه برای تحلیل و فهم اثر تجزیه آن به عناصر تشکیل‌دهنده اولیه آن است. این عمل فهم، ما را از یک کار بصری بسیار عمیق‌تر می‌کند، زیرا برای تجسم اولیه یک تصویر و تعبیر و تفسیر آن از طرف بیننده سودمند است (داندیس، ۱۳۸۷، ص ۶۹). قرآن مطالعاتی موردنظر یکی از نسخه‌های خطی مزین به هنر تذهیب است که از عناصر سازنده بصری با کیفیت‌های بصری فوق‌العاده قوی برخوردار است. در این بخش از پژوهش به بررسی مختصری از ارتباط عناصر بصری با رویکرد به قوانین ادراکی گشتالت در تذهیب قرآنی مطالعاتی می‌پردازیم.

اصل عنصر متصل^۱

ارتباط در عناصری که به‌صورت بصری به هم مرتبط هستند، بیشتر درک می‌شود تا عناصری که این ارتباط بصری را ندارند. در میان تمام اصولی که ارتباط بین اشیاء را تبیین می‌کنند، روابط بین عناصر، قوی‌ترین عامل محسوب می‌شود. ما عناصر یک تصویر را زمانی مرتبط و متصل ادراک می‌کنیم که چشم به‌طور ناخودآگاه مسیر حرکت پیوسته‌ای را متصور شود. ایجاد توهم حرکت در یک شکل ثابت و بی‌حرکت به مراتب دشوارتر از موارد متحرک است (داندیس، ۱۳۸۹، ص ۹۹). برای جابه‌جایی مؤثر در محیط، نه تنها محل اشیاء ثابت، بلکه مسیر اشیاء متحرک را نیز باید بشناسیم (شمیلی، ۱۳۹۴، ص ۱۳۱). نمونه‌های بصری از این قانون گشتالت در مجموعه تصاویر شماره ۶ قابل مشاهده است. نمایش حرکت در هنر تجسمی - سنتی با تکرار و توالی یک شکل یا یک حالت به‌وجود می‌آید و معمولاً نمایشگر نوعی ریتم (ضرب آهنگ) است. در همین حال اشکال کشیده عمودی و افقی و خطوط مداوم و جهت‌دار و نیز تکرار آن‌ها به دلیل هدایت نگاه از سمتی به سمت دیگر می‌توانند بیانگر حرکت بصری باشند. حرکت به معنای تغییر و جابه‌جایی در مکان و زمان است. اما این معنا بیشتر به حرکت مکانیکی اطلاق می‌شود. درحالی که حرکت، معنایی عمومی‌تر و عمیق‌تر نیز دارد و آن جست‌وجوی روابط

1. Element Connectedness

تحریک‌کننده در ایجاد مسیر حرکتی بین عناصر یک تصویر است. به بیان دیگر، ادراک روابط بصری در میان اجزاء یک تصویر توسط چشم، تبیین اصل عنصر متصل به عنوان یکی از اصول شناختی گشتالت محسوب می‌شود (محمدزاده، ۱۳۹۶). تصویر شماره ۷ گویای یک اتصال بصری بسیار شناخته‌شده می‌باشد که براساس حرکت و گردش اسلیمی و ختایی به همراه قاب اسلیمی‌ها سازماندهی شده است.

(ج)

(ب)

(الف)

مجموعه تصاویر شماره ۶: نمونه بصری از قانون عنصر متصل و ارتباط بصری (شمیلی و غفوری فر، ۱۳۹۶) (الف) پیوستگی و اتصال رنگ آبی در متن حاشیه، سرسوره و بخش تاج. (ب) ارتباط و اتصال رنگ‌های شنگرف به صورت یک مجموعه در بخش‌های قاب اسلیمی‌های حاشیه، حاشیه‌های تاج و متن آیات، سرسوره‌های فوقانی و ذیلی، قاب اسلیمی تاج. (ج) وابستگی و پیوند عناصر بصری از جمله رنگ و نقوش، عامل اتصال و بستگی رنگ طلا در قاب اسلیمی‌های و همچنین رنگ زمینه و کتیبه مرکزی آیات. ما از راه‌های گوناگون به درک تصویر و به‌طور کلی اخبار بصری می‌پردازیم. ادراک حسی و نیروهای درون جنبشی ما که دارای خصلتی فیزیولوژی هستند در جریان فهم بصری ما از محیط اهمیت بسیاری دارند. چگونگی وضع ما در حالت ایستاده، نشسته، حرکت، حفظ تعادل، حفاظت از خود و واکنش نسبت به نور و تاریکی با حرکات ناگهانی موجود در محیط، در تعیین نوع دریافت و تفسیر ما از آنچه که می‌بینیم بسیار مؤثر است. این واکنش‌ها بدون صرف آگاهانه نیرو و به‌صورت طبیعی انجام می‌گیرند و لزومی به مطالعه و آموختن آن‌ها نداریم و به‌نوبه خود تحت‌تأثیر حالت روانی و وضعیت فرهنگی و بالاخره ضروریات محیط هستند و آنچه که ما از آن به‌عنوان واکنش ناخودآگاه نام می‌بریم در حقیقت دانش بصری است که ذهن فرد را هدایت می‌کند (Barthes, 1964, p.102). پائولستر می‌گوید: عملکرد دانش و ارتباط بصری متکی بر چشم و مغز است که تمام اطلاعات را به‌صورت حسی دریافت می‌کند. ارتباط بصری با سرعت نزدیک به سرعت نور کسب می‌شود و اخبار بصری دائماً همچون جریانی مداوم و پرتحرک ما را در ارتباط با محیط قرار می‌دهند. با این همه، ارزش آن‌ها در نظام آموزشی هنوز به‌درستی شناخته نشده است (Lester, 2006, p.142). پس در نتیجه عنصر بصری حرکت، به‌طور ضمنی و به‌صورت کاذب در صفحه دو بعدی طراحی می‌شود و در واقع صورت حقیقی ندارد. با این وصف یکی از مهم‌ترین تجربیات بصری انسان محسوب می‌شود (Berger, 2010, p.234). لذا از این‌رو اولین عامل در بررسی سواد بصری، حس بینایی است که عبارت است از توانایی تشخیص و فهم بصری پدیده‌های موجود در محیط و نیروهایی که تأثیر عاطفی و ادراکی بر بیننده می‌گذارند (جنوری، ۱۰۷۸، ص ۷۳).

(الف)

(د)

(ج)

(ب)

مجموعه تصاویر شماره ۷: مطالعه حرکت و عنصر اتصال در عناصر تزئینی و نوشتاری سرلوح (شمیلی و غفوری فر، ۱۳۹۶)

حرکت به‌عنوان یکی از مظاهر و مبانی بصری در هنر کاربردهای فراوانی دارد. وقتی چشم تجربه‌های قبلی خود را در ادراک فضای یک تصویر به‌کار می‌گیرد، قطعاً ناگزیر است به حرکت اشیاء در برابر شبکه‌ی نیز حساس باشد. اگر شیء به‌تدریج در جلوی چشم ما تغییر مکان دهد با وجود تغییرات هندسی، تصاویر آن‌ها در سطح شبکه‌ی، همواره به‌شکل اصلی دیده می‌شود (ایروانی، ۱۳۹۰، ص ۱۸۲) و از آنجایی که به‌دنبال روابط بصری در اجزاء کلی هستیم، حرکتی پیوسته و مداوم، مسیر دید ما را جهت می‌دهد تا شکل به‌صورت تکامل‌یافته و سرانجام یافته ادراک شود.

نتیجه‌گیری:

با توجه به اهداف پژوهش، فرایند مطالعاتی در زمینه‌های مختلفی از جمله: سازماندهی ادراک بصری، عناصر بصری، کیفیت‌های بصری، نظام‌های بصری ارتباطات، نحوه ادراکات در چیدمان عناصر بصری در کتاب‌آرایی و قرآن‌آرایی، توجه به عناصر تزئینی-بصری هنرهای سنتی اعم از تذهیب، انجام شده است که در رأس تمام مطالعات صورت‌گرفته، تحلیل‌ها و مطالعات بر اساس و با رویکرد به نظریه ادراک دیداری گشتالت و قوانین مطرح‌شده در این زمینه موردتیین واقع شده است. خلاصه‌ای از یافته‌های پژوهش به‌شرح ذیل است:

انسان در طول یک محور، فضاها را قابل‌تمایز از یکدیگر را براساس ویژگی‌های بصری هر مسیر ادراک می‌کند و آنان را به‌عنوان فضاهایی با تنوع بصری متفاوت از یکدیگر در ذهن ثبت می‌کنند. به‌بیانی دیگر، با عبور از هر فضای تجسمی-تزئینی و غیره، ادراکات مختلفی را در اثر دریافت پیام‌های متنوع به‌خصوص از طریق دیدن، کسب می‌کنند. ادراکات حاصل شده

از این پیغام‌ها در ذهن ناظر به‌صورت یک مجموعه نقش می‌بندد و چگونگی روابط بین شخص و اثر هنری را شکل می‌دهد. ادراک از طریق حواس ظاهری آغاز می‌شود، ولی باید به‌وسیله حواس باطنی قوام یابد و تأیید شد. طرح‌واره‌های ذهنی که با تجربه و یادگیری طی زمان شکل می‌گیرند، بر حواس باطنی مؤلف اثر هنری و نیز در کننده آن تأکید دارند. کیفیت این ادراک، ترکیبی از معانی است (صابری کاخکی، ۱۳۹۲، ص ۷۹). در واقع ادراکات و فرایندهای دریافتی از طریق یک سری عناصر بصری موجود در پیرامون چشم ما اتفاق می‌افتد که این عناصر بصری در حقیقت اصول و پایه اساسی در کلیه هنرها است که این عبارت‌اند از: نقطه، خط، سطح، حجم، بافت، نور، رنگ که در هرگونه از جلوه‌های بصری اعم از طبیعی یا مصنوعی دیده می‌شود. در مرحله اول باید عناصر پایه بازشناسایی شوند و هم در آثار مصنوعی هنری و غیر هنری یافت شوند (شمیلی و غفوری فر، ۱۳۹۶). پژوهش پیش‌رو با زبانی ساده به مسئله‌ای پرداخته است که در ظاهر بدیهی به نظر می‌رسد. این پژوهش به‌نوعی مطالعه بین‌رشته‌ای در تاریخ، فرهنگ، هنر و روان‌شناسی است که با هدف مطالعه فرایند ساختارشناسی فرم عناصر بصری و مفهوم‌شناسی ادراک بصری-دیداری در روان‌شناسی گشتالت، همچنین بررسی ارتباط بصری و اثربخشی گشتالت در ذهن مخاطب انجام شده و دستیابی به ساختار بصری-تجسمی علمی و معقول با رویکرد به نظریه گشتالت، به معرفی و طبقه‌بندی آرایه‌های تزئینی در نسخه‌های مذهب قرآنی قاجاری کتابخانه مرکزی تبریز و نیز تشریح ویژگی‌های نسخه ۳۰۸۹ بر اساس قوانین ادراک گشتالت و روابط بین قوانین در آرایه‌های نسخه مذکور و ادامه به ارزیابی و تبیین میزان به‌کارگیری قوانین ادراک دیداری گشتالت در نسخه مذکور پرداخته است.

لذا در پی پاسخ به پرسش‌های اساسی تحقیق چنین استنتاج می‌شود که:

- قدریابی خاندان قاجار به‌شکل سلطنت از زمانی آغاز شد که کریم‌خان زند درگذشت و آقا محمدخان فرزند مقطوع‌النسل محمدحسن خان قاجار درصدد کسب قدرت برآمد (آوری، ۱۳۷۳). قاجارها طایفه‌ای از ترکمانان شرق آناطولی و قفقاز بودند. آنان در جامعه قزلباشی، خدمات ارزنده‌ای به دولت صفویه کردند؛ پس از دوره‌های پرآشوب افشاریه و زندیه، در ۱۲۰۹ق. در تهران بر تخت پادشاهی ایران نشستند (زرین کوب، ۱۳۸۱، ص ۷۷۰). نوادگان آقا محمدخان، نخستین شاه قاجار، تا میانه‌های سده چهاردهم هجری بر سر کار ماندند، اما تاریخ کتاب‌آرایی قاجار فقط تا میانه این دوره اهمیت دارد؛ پس از آن، با گسترش صنعت چاپ، کتاب‌سازی و تزئین کتاب به شیوه سنتی از رونق افتاد (کشمیری، ۱۳۹۶). دربارهای محلی دوره قاجار، در تولید نسخ نفیس، اهمیتی کمتر از دوره صفویه داشتند؛ زیرا به‌دلیل مسائل اقتصادی (فلور، ۱۳۸۱، ص ۱۵)، یا بسیاری از هنرمندان پایتخت مهاجرت کردند

و یا در شهر خود، آرام آرام به شیوه مرسوم در تهران، روی آوردند. از این رو، سبک تهران، شناخته شده ترین شیوه کتاب آرایبی قاجار است.

از این رو پاسخ به سؤالات تحقیق عبارت است از:

۱- عناصر تزئینی-نوشتاری در قرآن مُذهب ۳۰۸۹ با چه ساختار فرمی سازماندهی شده است؟
۲- چه ارتباط بصری بین عناصر مذکور قابل ادراک است و واجد چه نوع کیفیت بصری می باشد؟

۳- ساختار فرمی عناصر بصری و تزئینی با استفاده از طراحی سنتی و اصیل و با حفظ هویت ملی-ایرانی و دینی-اسلامی در قرآن آراسته شده اند، بهره مندی از عناصر سنتی و اسلامی اعم از تنوع در گل آرایبی (گل های ختایی همانند: گل شاه عباسی، گل چهار و پنج و شش پر، گل های ترکیبی و غنچه های انواع گل ها، برگ های ختایی و کنگره ای و ساده) نقوش گیاهی اسلیمی (دهن اژدری، اسلیمی ماری، اسلیمی توپر، اسلیمی توخالی)، گره چینی (استفاده از ترکیب ساده سازی عناصر هندسی) در آرایش نسخه قرآنی ۳۰۸۹ قاجاری با رعایت تمام خصایص عصر قاجار به وضوح مشاهده شده است. تزئینات در بخش های صفحات افتتاح (سرلوح مزدوج)، سرسوره ها، نشان های تزئینی آیات به صورت نشان خمس، عشر، حزب، جزء، سجده و صلوات در نشان های تزئینی حاشیه به کار برده شده است. فرم نشان آیات تزئینی و کاربردی و حاشیه صفحات به صورت: شمس هشت پر، سروگون، لوزی شکل است. نوع خط آرایبی به صورت نسخ و رقاع در سرسوره ها و کل متن قرآن روئت شده است.

۴- قوانین گشتالت افزون بر اینکه تبیینی برای ادراک آدمی به شمار می روند، در گستره ملاحظات بصری نیز ویژگی هایی را معرفی می کنند که جمع آن ها در یک اثر می تواند باعث ارتقای کیفیت زیباشناختی آن اثر شود و ما تجمع این کیفیات را در کلیت تذهیب قرآنی به شماره ثبت ۳۰۸۹ از عصر قاجار کتابخانه مرکزی تبریز، به نیکی می یابیم. نکته قابل تأمل این است که، قرآن مُذهب منتخب در جایگاه تحلیل، به طور نسبی تمام قوانین گشتالتی را برآورد می کنند و این نشان می دهد که هنرهای سنتی-تزئینی ایرانی توانسته است کلیتی ایجاد کند که اجزای آن تا سطح برترین نمونه های بصری ارتقا یابد. طوری که در دوران متأخر قابل بیان در چارچوب نظریه جدید گشتالت است.

ارتباط بصری منسجمی بین عناصر نوشتاری و تزئینی به خوبی برقرار و سازماندهی شده است. به طوری که ارتباطات بصری فشرده ای به صورت قانون عنصر متصل، سرنوشت مشترک، تقارن و شباهت و تداوم بین عناصر نوشتاری و تزئینی قابل مشاهده است. همان طور که پیش تر مشاهده شده ارتباطات بصری موجب برجسته سازی روابط پنهان در اشکال و رنگ ها می شود.

از طرفی کیفیات بصری متناسب با یک اثر هنری تذهیب به‌ویژه در تذهیب‌های قرآنی، ارتباط مستقیم سازنده‌ای با مطلوبیت ارزش و کیفیتهای کتاب‌آرایی به‌ویژه قرآن‌آرایی را شکل می‌دهد؛ کیفیات بصری مشاهده‌شده در آرایش قرآن مطالعاتی عبارت است از: توازن، تعادل، سنگینی و تأکید، تحرک، پیچیدگی، تنوع، چند عنصری، پرنقشی و یکپارچگی و تقارن، مثبت‌گرایی و آرامش در سازماندهی و چینش و ترکیب عناصر یکی از شاخص‌ترین ویژگی و مؤلفه‌هایی است که قابل‌ادراک هستند.

پس در واقع برآیند تحقیق نشان می‌دهد، تاریخ و فرهنگ هنری قرآن‌آرایی عصر قاجار کاملاً در راستای صیانت و محارست از فرهنگ و هنر تمدن اعصار پیشین خود پا به عرصه گذاشته و با حفظ ارزش‌های فرهنگی و هنری تاریخ‌های پیشینش توانسته است آثار هنری بدیع و اصولی خلق کند. زیرا در نمونه بصری مطالعاتی عصر قاجار به شماره ثبت ۳۰۸۹ از کتابخانه مرکزی تبریز، به‌وضوح حفظ این اصول و نظام حاکم در طراحی تذهیب قرآنی که با رعایت اصول و قوانین بصری در روانشناسی معاصر انجام شده است را به‌راحتی مشاهده می‌کنیم. از طرفی چنین نگرش بصری که هنرمندان قاجاری هوشمندانه توانسته‌اند آثاری در جهت ایجاد ارتباطات بصری تزئینی-نوشتاری با چشمان مخاطبان به‌همراه حفظ تعادل روانی و دیدار مخاطبان و قاریان برقرار سازند، خلق کنند. لذا طراحی چنین هنری که سال‌ها پیش از تاریخ ورود روانشناسی گشتالت توسط هنرمندان تجلی شده است، نشانگر ذکاوت، فطانت، هوشیاری و بصیرت هنرمند ایرانی-اسلامی عصر قاجار است که از فطرت پاک و متعالی آن‌ها سرچشمه گرفته است. زیرا پس از سال‌ها اصول و قوانین روان‌شناسی کاملاً در آثار هنری تذهیب‌های قرآنی رعایت شده و سازماندهی شده بوده‌اند.

منابع:

- اتحاد محکم، سحر؛ ناظری، افسانه؛ سبحانی‌فرد، یاسر؛ فرامرزی، سالار و دیگران (۱۳۹۶). کاربرد قوانین ادراک دیداری گشتالت در طراحی گرافیک بیلبردهای تبلیغاتی (نمونه موردی: بیلبردهای تجاری تهران در سال ۱۳۹۴). نشریه باغ نظر، ۱۴(۵۵)، ص ۷۱-۸۶.
- آژند، یعقوب (۱۳۸۹). نگارگری ایران، پژوهشی در تاریخ نقاشی و نگارگری ایران. تهران: سمت.
- ایروانی، محمود؛ خداپناهی، محمدکریم (۱۳۹۰). روانشناسی احساس و ادراک. تهران: نشر سمت.
- پاکباز، رویین (۱۳۸۶). دایره‌المعارف هنر. تهران: نشر فرهنگ و هنر معاصر.
- پنجه‌باشی، الهه؛ دادور، ابوالقاسم (۱۳۹۱). مطالعه و بررسی نسخه‌های خطی قرآن به کتابت بانوان دوره قاجار. نگره، ش ۲۴، ص ۴-۱۴.
- تسلیمی، نصرالله؛ نیکوئی، مجید؛ منوچهری، ماندانا (۱۳۹۱). تاریخ هنر ایران. تهران: نشر کتاب‌های

درسی ایران.

- جیمز، دیوید (۱۳۸۱). *کمال آراستگی*. مترجم: پیام بهتاش، تهران: نشر کارنگ.
- داندیس، دوندیس ا. (۱۳۸۹). *میادی سواد بصری*. ترجمه مسعود سپهر، چاپ دوم، تهران: سروش.
- دونلو، حوریه (۱۳۹۲). *تذهیب نسخه قصص الانبیا با نگاهی به نسخ عصر قاجار موزه کتابت تبریز*، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- رضازاده، طاهر (۱۳۸۷). *هنر و معماری. آینه خیال*، ش، ص ۳۱-۳۷.
- رهنورد، زهرا (۱۳۸۶). *تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی*. تهران: سمت.
- سید صدر، سید ابوالقاسم (۱۳۸۸). *دایره المعارف نقاشی*. تهران: نشر آذر.
- سید یوسف حسین (۱۳۷۲). *صحافی، از نجیب مایل هروی، کتاب آرایبی در تمدن اسلامی*. مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- شاپوریان، رضا (۱۳۸۶). *اصول کلی روانشناسی گشتالت*. تهران: انتشارات رشد.
- شمیلی، فرنوش (۱۳۹۴). *بررسی تأثیر آموزش بر حافظه بصری هنرجویان هنرهای تجسمی و هنرهای سنتی (با استفاده از آزمون آندره‌ری)*. پایان نامه دکتری تخصصی، تهران: دانشگاه الزهرا.
- شمیلی، فرنوش؛ غفوری‌فر، فاطمه (۱۳۹۶). *فرایند ادراک دیداری آرایه های قرآنی عصر قاجار با رویکرد به روانشناسی گشتالت (مطالعه موردی: قرآن شماره ثبت ۳۰۸۹ قاجاری کتابخانه مرکزی تبریز)*. طرح پژوهشی دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- صابری کاخکی، سیاوش (۱۳۹۲). *ربط کیفیات تألیفی در ادراک معماری اسلامی ایران. نشریه شهر ایرانی اسلامی*، ش ۱۳، ص ۷۳-۸۰.
- عمید، حسن (۱۳۷۵). *فرهنگنامه عمید*. تهران: امیرکبیر.
- غفاری، فاطمه؛ پورعبداله، مهسا؛ پورسعیدفیروزی، الیاد (۱۳۹۴). *نقش معماری در ایجاد شهرهای سالم و شهرهای شاد با رعایت اصول گشتالت*. همایش ملی معماری شهرسازی عمران و گردشگری توسعه پایدار شهری، قزوین، کانون معماران ایران، https://www.civilica.com/Paper-AUCETSUD01-AUCETSUD01_008.html
- غفوریان مسعودزاده؛ علی‌محمدی، مهرانوش؛ اردکانی، جواد (۱۳۹۳). *همگامی نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای با ادبیات عامیانه عصر قاجار (مطالعه مضمونی و ساختاری ناشی‌های قهوه‌خانه‌ای متعلق به موزه آستان قدس رضوی با تصاویر کتاب طوفان البكاء)*. مشهد، نشریه *آستان هنر*، ش ۱۰، ص ۸-۲۱.
- غفوری‌فر، فاطمه؛ شمیلی، فرنوش (۱۳۹۶). *جستاری در ساختارشناسی طرح و نقش تذهیب‌های قرآنی عصر تیموری موجود در موزه آستان قدس رضوی. فصلنامه اطلاع‌رسانی و کتابداری آستان قدس رضوی*، دوره ۲۰، ش ۳ (پیاپی ۷۹)، ص ۲۳-۴۹.
- غلامی‌رستم، نسیم؛ بمانیان، محمدرضا؛ انصاری، مجتبی (۱۳۹۴). *گشتالت در طراحی پلان باغ ایرانی*.

جلوه هنر، ش ۱۳. ص ۶۳-۷۲.

- کارگر، محمدرضا؛ ساریخانی، مجید (۱۳۹۰). *کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی*. تهران: نشر سمت.
- کپس، جنوری (۱۳۸۲). *زبان تصویر*. ترجمه فیروزه مهاجر، تهران: سروش.
- کریمی، علیرضا (۱۳۹۵). معرفی سه نمونه تذهیب قرآنی (قرن سیزدهم ق.) موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک نمونه دیگر، مجله آستان هنر. مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی، ش ۱۸، ص ۳۸-۴۳.
- کشمیری، مریم (۱۳۹۶). *تذهیب در ایران، تاریخچه نقوش و اصطلاحات*. تهران: سمت.
- کلینی ممقانی، ناصر؛ سید عربی، هادی؛ ناصرالاسلامی، حسین (۱۳۹۲). بررسی میزان انطباق جهت سطوح و حرکت چشم انسان در درک تصویر بر اساس روان‌شناسی گشتالت. هنر و معماری، هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، ۱۸(۴)، ص ۷۵-۸۴.
- محمدرزاده، جعفر (۱۳۹۶). ارائه یک اثر نگارگری بر اساس قوانین و اصول ادراک بصری روان‌شناسان گشتالت در نگاره‌های مکتب هرات، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، تبریز: دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- مصاحبه: یاجم، افسانه (۱۳۹۵). *مطالعه نسخه‌های قرآنی مذهب عصر قاجار محفوظ در کتابخانه مرکزی تبریز*. تبریز: کتابخانه مرکزی تبریز، بخش آرشیو نسخه‌های خطی و قرآنی.
- مظفری، علیرضا؛ طلوعی، آذر عبدالله؛ فرمانی، ناصر (۱۳۹۵). بررسی غزل‌های حافظ از منظر روان‌شناسی گشتالت. پژوهش‌های زبان‌شناختی در زبان‌های خارجی، ۶(۱)، ص ۵-۲۹.
- وزیر، الهه (۱۳۶۴). *تذهیب عروج نقش و رنگ در هنر اسلامی*. کیهان فرهنگی، ش ۱۷، ص ۳۰-۳۲.

- Barthes, R, (1883). *Elements Of Semiology: (A. Lavers & C. Smith)*. Manufactured by United state of America.
- Berger, M, Craig, (2010). *Wayfinding: Designing and Implementing Graphic Navigational Systems*. *Social and Behavioral Sciences*, 63(9), pp. 232-240.
- Lester, P.M, (2006). *Visual Communication Images with Messages*. 4th Edition, Belmont, CA: Wadsowrth Publishing Company.

